

Pilietinės visuomenės ir pilietiškumo diskursai modernioje demokratijos refleksijoje

Saulius Šiliauskas

Klaipėdos universitetas
Minijos g. 153, Klaipėda

Straipsnyje analizuojama pilietinės visuomenės ir demokratijos santykių interpretacijų įvairovė. Aptariamos pilietinės visuomenės ir pilietiškumo diskursų implikacijos modernioms demokratijos teorijoms. Per liberalios pilietinės visuomenės ir respublikoniškos pilietiškumo tradicijų sąveikos prizmę parodomas Vidurio ir Rytų Europos šalių pokomunistinės transformacijos procesų teorinis įprasminimas. Gvildenamas tradicinių pilietinės visuomenės ir pilietiškumo koncepcijų ribotumas ir teoriniai bandymai spręsti skirtingų diskursų sąlygotą modernios demokratijos dilemą. Siūloma Lietuvos visuomenės ir socialinių mokslų realių būklę ir galimybes įkūnijanti pilietinės visuomenės ir pilietiškumo diskursų sutaikymo teorinės rekonstrukcijos strategija.

Raktažodžiai: pilietinė visuomenė, pilietiškumas, dalyvavimas, modernioji demokratija; diskursas; demokratijos teorijos.

Keywords: civil society, civility, participation, modern democracy, discourse, theories of democracy.

Įvadas

Pilietinė visuomenė yra sudėtinga ir daugiasluoksnė sąvoka. Joje išskiriami normatyvinis, institucinis, teorinis-analitinis aspektai. Normatyviniu požiūriu ši sąvoka sąlygoja piliečių ir socialinių grupių motyvavimą ir mobilizavimą viešai politinei veiklai. Jos apibrėžime akcentuojamas formavimas tvirtų elgsenos modelių, tarp kurių lemiamas vaidmuo tenka tarpusavio pagarbos, pasitikėjimo, solidarumo, abipusės atsakomybės jausmams. Institucinis pilietinės visuomenės aspektas akcentuoja piliečių subjektiškumą, jų kuriamą autonominių visuomeninių institutų tinklą, išreiškiantį piliečių savanorišką susitarimą, jų saviraidos siekį. Teorinis-analitinis sąvokos aspektas išreiškia bandymą moksliškai analizuoti ir paaiškinti socialinius-politinius procesus.

Pilietinė visuomenė tvirtai įsišaknijo (mitologemos, ideologemos, koncepcijos pavidalais) Lietuvos ir kitų pokomunistinę transformaciją patyrusių Vidurio ir Rytų Europos (toliau – VRE) šalių

politinėje retorikoje, publicistikoje ir akademiniam diskurse. Pastarųjų metų demokratinės konsolidacijos proceso prieštaravimai, nevienareikšmiai socialinių ir ekonominių reformų vertinimai inspiravo svarstymus apie naujųjų demokratijų kokybines charakteristikas. Kartu tenka peržiūrėti prieš dešimtmetį kone stereotipais virtusias teorines schemas apie vienpusišką, vienkryptį pilietinės visuomenės ir demokratijos santykį. Politologinėje paradigmoje dominuojantį pilietinės visuomenės kaip absoliutaus gėrio ir demokratijos garanto suvokimą [10, p.42] papildė ir praplečia sociologų, viešojo administravimo tyrinėtojų apibendrinimuose išskiriami kontroversiški pilietinių visuomenių tipai. Tarpdisciplininė prieiga leidžia suvokti pilietinės visuomenės fenomeno daugiasluoksniškumą, jos polifunkciškumą.

Lietuvos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose jau yra sukauptas pakankamas masyvas tyrimų apie pilietinės visuomenės plėtrą, jos raiškos formas bei perspektyvas. Daugelis Lietuvos pilietinės visuomenės tyrinėtojų yra atkreipę dėmesį į pilietiškumo ir pilietinės visuomenės sampratų terminologinę painiavą, taip pat į tą faktą, kad lietuviškoje tradicijoje įsigalėjusi neliberali, respublikinė pilietiškumo samprata [17, p.42; 12, p.43; 9, p.6-7].

Straipsnyje, pasitelkus lyginamosios analizės metodą, keliamas tikslas per pilietinės visuomenės ir pilietiškumo diskursų sampynas apžvelgti

Saulius Šiliauskas – Klaipėdos universiteto Politologijos katedros vedėjas, docentas, socialinių mokslų daktaras.
El. paštas: politol@smf.ku.lt

Straipsnis įteiktas redakcijai 2004 m. lapkričio mėn.; recenzuotas; parengtas spaudai 2005 m. vasario mėn.

naujausias demokratijos refleksijos tendencijas. Šių tendencijų išvalgos suteikia progą politologams, sociologams, viešojo administravimo teoretikams atnaujinti savo mokslų metodologinį arsenalą, įvertinti demokratinių vertybių, principų ir metodų realizavimo viešojoje politikoje prieštarumą, viešojo valdymo reformų demokratinės dimensijos įtvirtinimo perspektyvą. Kaip išvengti siaurų ir vienusiškų teorinių (ideologinių) konstrukcijų, kurios nepajėgios perteikti tikrovės vaizdo ir dažnai paklaidina piliečius, politikus ir mokslininkus?

1. Pilietinės visuomenės vaidmuo VRE demokratizacijos procese

Viešojo administravimo sistemos tapimo, viešojo valdymo reformų tyrimuose pabrėžiama demokratinio komponento, santykio su demokratinio valdymo dimensijomis svarba [14, p.334-336]. Demokratija numano daugybę būdų, kuriais „tauta“ nuolat galėtų reikšti savo interesus ir preferencijas, veikti politiką, apriboti turinčius valstybinę valdžią. Demokratija reikalauja visuomenės, kuri yra organizuota demokratijai, socializuoja jos normas ir vertybes, išpareigoja ne tik savo siauriems, bet platesniems, bendriesiems, pilietiniams tikslams. Šis objektyvus poreikis sukuria pilietinės visuomenės fenomeną [3, p.4]. XX a. viduryje JAV politikos moksle pilietinė visuomenė pradėta laikyti archaizmu. Teigta, kad pilietinės visuomenės formavimasis ir raida buvo svarbus tik modernių vakarų demokratijų atsiradimo laikotarpiu. Į teorinių apmąstymų lauką pilietinės visuomenės idėją sugrąžino poreikis įprasminti įvairiuose pasaulio regionuose vykusių socialinių, ekonominių ir politinių procesų pasekmes. JAV mokslininkai B. Edwards ir M.W. Fooley išskiria 4 regionus, kuriuose beveik tuo pat metu išpopuliarėjo pilietinės visuomenės sampratos. Jos glaudžiai siejosi su jų atsiradimo kontekstu. Bendras bruožas visur yra tas, kad visuose regionuose pilietinėje visuomenėje kristalizavosi socialinės autonomijos projektai kaip atsvara to laikmečio ir vietos dominuojančioms jėgoms:

1) Rytų Europoje, kur Brežnevo doktrina ir bojo bet kokią laisvesnę politinę akciją, XX a. 9-ajame dešimtmetyje pilietinės visuomenės koncepcija iškilo kaip trečias kelias pakeisti senąjį režimą (kiti du keliai - komunistinių režimų reformavimas iš viršaus ir jų nuvertimas iš apačios). Buvo pastebėta, kad pilietinė visuomenė yra procesas, susiejantis liberalizaciją ir savavališkus autokratinio valdymo aspektus į tam tikrą tendenciją, nukreiptą į demokratijos gilinimą ir plėtimą.

2) Lotynų Amerikoje pilietinės visuomenės konceptualizavimas atspindėjo ir kovą prieš karines diktatūras, ir paplitusį įsitikinimą, jog konvencinė partijų politika patyrė nesėkmę. Pilietinė visuomenė čia buvo suprantama ne vien kaip „visuomenė prieš represinę valstybę“, bet ir kaip visuomenė vietoj partijų.

3) Vakarų Europoje XX a. 8-ajame ir 9-ajame dešimtmečiuose pilietinės visuomenės šalininkai ją iškėlė kaip opoziciją neokorporatyviniam modeliui, kuriame organizuotas darbininkų judėjimas buvo inkorporuotas į institucionalizuotą vadovybę, bet neliko vietos kitoms socialinėms grupėms. Bandyta įkūnyti alternatyvius kolektyvinių gėrybių kūrimo būdus ir alternatyviai konceptualizuoti demokratiją, kuri implicitiškai būtų kritiška tradicinėms reprezentacijos formoms.

4) JAV 8-ajame dešimtmetyje pradinis „gerovės valstybės“ krizės sprendimų paieškos rezultatas buvo atgaivinimas klasikinių liberalių priemonių, pagrįstų tikėjimu rinkos ekonomikos visagalybe. Nenuostabu, kad šiame kontekste pasiūlytos konservatyvios ir depolitizuotos pilietinės visuomenės versijos [4, p.125-126].

Kartu su pilietinės visuomenės idėjos atgimimu demokratijos tyrimuose pradėta ieškoti priklausomybės tarp pilietinės visuomenės ir demokratizacijos pobūdžio bei demokratijos kokybės. Tarp šių temų gvildenusių autorių išryškėjo du teoriniai požiūriai, skirtingai interpretuojantys pilietinės visuomenės vietą ir vaidmenį naujose demokratinėse šalyse. Vieni (atsargūs optimistai, oponentų vadinami „neotokviličiais“) perėjimą iš nedemokratinio režimo į demokratiją supranta kaip dėsningą tąsą universalios pasaulinio demokratijos plėtros proceso, kuriame pilietinė visuomenė atlieka demokratizacijos katalizatoriaus funkciją. Jų „atsargumas“ reiškiasi regioninių pilietinės visuomenės kūrimosi ypatybių pripažinimu. Ši specifiška gali komplikuoti, specifiškai bendruosius tranzitologinius dėsningumus. Tačiau liberalūs pilietinės visuomenės ir demokratinės valstybės tikslai neturėtų būti užtemdyti, nepaisant stiprių populistinių, nacionalistinių, autoritarinių ir kitokių „pagundų“. Pagrindinis „atsargių optimistų“ leitmotyvas: pilietinė visuomenė gali ir privalo atlikti pagrindinį vaidmenį kuriant ir konsoliduojant demokratiją.

Tokiame liberalizmui palankiame ideologiniame ir politiniame kontekste atgimė ir naują skambesį įgavo teorijos, kuriose pagrindinis pilietinės visuomenės stiprumo požymis yra savanoriškų piliečių asociacijų tinklas. Šios teorinės perspektyvos šalininkas L.Diamond nurodo keletą pilietinės visuomenės ir demokratijos plėtros „sankabos“ vietų. Esminė pilietinės visuomenės demokratiška funk-

cija yra suteikti pagrindą valstybinės valdžios apribojimui, taigi visuomenei kontroliuoti valstybę. Kita funkcija – papildyti politinių partijų vaidmenį skatinant politinį dalyvavimą, didinant demokratinių piliečių politinį veiksmingumą ir įgudimą, paremiant demokratinės pilietybės išpareigojimus ir teises. Pilietinė visuomenė vietiniame lygyje įgalina perėjimą nuo klientelizmo prie pilietybės. Pilietinė visuomenė iškelia ir rengia naujus politinius lyderius. Energinga pilietinė visuomenė plačiai paskleidžia informaciją ir taip įgalina piliečius bendrai siekti ir ginti savo interesus ir vertybes [3, p.36-56].

Vadovaudamiesi „neotokviliška“ paradigma, daugelis autorių pokomunistinių šalių pilietinių visuomenių brandumą susieja su piliečių išitraukimo į nevyriausybinių organizacijų veiklą lygiu. Nevyriausybinių organizacijų atlieka esminį vaidmenį užtikrinant demokratinę santvarką. Žemas dalyvavimo savanoriškose asociacijose lygis, o kartu ir pilietinės visuomenės silpnumas, aiškinamas tokiais veiksniais kaip iš komunistų valdymo laikotarpio paveldėtas nepasitikėjimas komunistinėmis organizacijomis; neformalių, privačių bendravimo tinklų gyvybingumas; pokomunistinis nusivylimas. Silpna pilietinė visuomenė turi dvejopą neigiamą poveikį, pokomunistinių šalių demokratijos kokybei. Pirma, nedalyvaudami savanoriškose organizacijose pokomunistinių šalių piliečiai atsisako galimybės suformuoti demokratiškus įpročius ir įgūdžius. Pasekmė – naujos demokratinės institucijos nėra nei išsisknijusios, nei aktyviai palaikomos daugumos gyventojų. Antra, dėl silpnos pilietinės visuomenės piliečių balsai ir nuomonės beveik nereprezentuojami politinių sprendimų priėmimo procese [7, p.161-165].

Kai kurios VRE šalys – Lenkija, Vengrija, Čekija, Baltijos valstybės - tyrinėtojų įsitikinimu, turėjo ankstesnes pilietines tradicijas, kurios gali būti atgaautos. Joms gali būti lengviau pertvarkyti valstybės valdžią demokratiniais pagrindais. Kuo aktyvesnė, pliuralistiškesnė, išradingesnė, institucionalizuota ir vidujai demokratiška yra pilietinė visuomenė, ir kuo efektyviau ji išbalansuoja įtampas tarp jos santykių su valstybe – tarp autonomijos ir bendradarbiavimo, budrumo ir lojalumo, skeptiškumo ir pasitikėjimo – tuo didesnė demokratijos atsiradimo ir išlikimo tikimybė [3, p.58-71].

„Atsargiųjų optimistų“ stovyklai priskirtini darbai mokslininkų, vienaip ar kitaip susijusių su VRE regiono šalimis. V.Tismaneanu knygoje „Išsivadavimo fantazijos“ nurodo visą kompleksą demokratijai gresiančių pavojų (*homo sovieticus*, paveldėtas iki-komunistinio ir komunistinio monolitinio mąstymo formų derinys; magiško mąstymo galia, politinių struktūrų nestabilumas, vertybių ir valdžios krizė,

demokratinio elito silpnumą ir kt.). Niūrokas esamos būklės vaizdavimas tik dar labiau išryškina autoriaus ideologinę poziciją: nepaisant esamų objektyvių ir subjektyvių kliūčių, strateginis VRE šalių tikslas išlieka liberalioji demokratija, kurios esminė sąlyga yra brandi pilietinė visuomenė. Mokslininkas pripažįsta, kad netgi pilietinės visuomenės mitas atliko ir gali atlikti toliau teigiamą vaidmenį šio regiono visuomenių demokratėjime [18, p.277].

Krokuvos universiteto atstovė D.Pietrzyk pripažįsta, kad VRE šalyse buvo žymiai lengviau iš viršaus įvesti demokratines institucijas negu sukurti pilietinę visuomenę. Pastaroji Vakaruose plėtojosi spontaniškai kaip ilgo istorinio proceso pasekmė. Demokratinių ir liberalių institucijų pasirinkimas reikalauja pilietinės visuomenės, kurioje jos būtų išsisknijusios. Nors ir kvestionuojamas vakarietiško pilietinės visuomenės modelio pritaikomumas Rytų visuomenėms, tačiau normatyviniu požiūriu pilietinės visuomenės plėtra tebelaikoma viena iš pagrindinių pokomunistinių šalių politinio stabilumo prie laidų [11, p.38-45].

Po demokratinės euforijos laikotarpio pokomunistinės transformacijos pradžioje susiformavęs pilietinės visuomenės diskurso atoslūgis suteikė papildomų argumentų tiems tyrinėtojams, kurie gana skeptiškai vertino pilietinės visuomenės įnašą į demokratinio režimo stabilizavimo procesą. Formavosi „skeptiškesnė“ teorinė perspektyva, kurioje „neotokviličiai“ kritikuoja už perdėtą normatyvumą, abejojama teoriniu-analitiniu pilietinės visuomenės koncepcijos pajėgumu. Šioje perspektyvoje pilietinė visuomenė nelaikoma demokratijos įtvirtinimo panacėja. Pilietinės visuomenės poveikis demokratijai geriausiu atveju galės būti neutralus. Pilietinė visuomenė gali padėti demokratijai, bet gali jai ir pakenkti ir netgi padėti sugriauti demokratiją.

F.Šmitter teigimu, pilietinė visuomenė apsunkina, pailgina ir padaro atsitiktinesnį politinės daugumos formavimąsi ir kartu sumenkina demokratinių vyriausybių legitimumą. Vyraujant liberaliajam individualizmui, pilietinėje visuomenėje deformuojami įtakų pasiskirstymai politiniame procese. Dažnai į politinį gyvenimą ji įdiegia pernelyg sudėtingą ir painią kompromisų sistemą. Jos pasekmė – pradžioje niekieno nepageidautas politinis kursas, su kuriuo niekas nesutinka solidarizuotis. Pilietinė visuomenė sustiprina tendenciją visas problemas spręsti iš „visuomeninio katilo“, kuomet kiekviena asociacija ir judėjimas savo interesus tenkina visuomenės sąskaita; o ryškiausia negatyvaus pilietinės visuomenės poveikio demokratijos konsolidacijai apraiška yra ta, kad joje susiformuoja keletas pilietinių visuomenių, apimančių tą pačią teritoriją, bet organizuojančių

interesus ir siekius skirtingose ar net visiškai nesusderinamose etninėse arba kultūrinėse bendruomenėse. Įvertinęs šias nepalankias aplinkybes, F.Šmitter prognozavo: konkreti pilietinė visuomenė darys mišrų poveikį demokratijai, ir nėra jokių garantijų, kad teigiama įtaka nusvers neigiamąją [20, p.25].

JAV politologas O. Encarnasion pilietinės visuomenės kaip demokratinės transformacijos variklio suvokime išvelgia daug silpnų vietų. Autorius mano, kad aktyviai pilietinės visuomenės palaikymo politikai gali kilti problemų dėl abejotino pilietinės visuomenės koncepcijos universalumo. Abejojama pilietinės visuomenės idėjos tinkamumu naujoms demokratinėms šalims. Pilietinės visuomenės kūrimas nepalankiame kontekste (nebrandžios politinės sistemos, neseniai atsiradusių demokratinių vyriausybių perkrova, daugumos gyventojų aukštas politizavimosi laipsnis) gali sukelti netikėtus rezultatus ir apsunkinti demokratijos konsolidaciją. Remiantis istorine patirtimi, nepagrįsta vadinama išvada, kad stipri pilietinė visuomenė yra sėkmingos demokratizacijos sąlyga [5, p.11-16].

A.B. Seligman pastebėjimu, pilietinės visuomenės poreikis Vidurio ir Rytų Europoje gali būti paaiškintas poreikio turėti tokio tipo demokratines struktūras ir institucijas, kurios tapatinamos su Vakarų Europos ir Šiaurės Amerikos demokratija ir nulemtos istorinių valstybės kūrimosi tose šalyse aplinkybių. Nepaisant patrauklumo pilietinės visuomenės kaip socialinės ir politinės veiklos modelio veiksmingumas abejotinas. Pilietinės visuomenės idėja atspindi ne tik tam tikrą istorinės raidos etapą, bet ir ypatingas ten buvusias sąlygas, kurios nebūtinai turi būti kitose šalyse [16, p.193-204]. Kito „skeptikų“ stovyklos atstovo iš Leedso universiteto G.Baker įsitikinimu, pilietinės visuomenės idėja šiuolaikinėje demokratijos teorijoje yra specifiškai vakarietiška, o ne universali. Pilietinė visuomenė Vakaruose atsirado kaip valstybės formalios valdžios ir visuomenės (rinkos santykiais besitvarkančios buržuazijos) sferų atskyrimo pasekmė. Tikėjimą, kad erdvės ir laiko požiūriu skirtinguose kontekstuose įmanoma pasiekti tokias pat liberalias struktūras, G.Baker vadina „neistoriniu ir eurocentristiniu“ [1, p.85-86].

Būtina pastebėti, kad abiejų paminėtų teorinių perspektyvų šalininkai iš esmės sutaria dėl normatyvinio pilietinės visuomenės ir demokratijos santykio aiškinimo. Nesutarimai išryškėja požiūryje į liberalios demokratijos perspektyvas VRE šalyse. Vieni įsitikinę, kad, nepaisant sunkumų, pilietinės visuomenės ir liberalios demokratijos įtvirtinimo galimybės yra didelės. Kiti specifinėse VRE šalių raidos aplinkybėse neišvelgia liberalizmui palankių aplinkybių ir siūlo įvairinti pokomunistinės tikrovės

pertvarkymo bei jos adekvataus atspindėjimo ideologinį ir teorinį arsenalą. Taip pilietinės visuomenės ir demokratijos santykio tyrinėjimai suintensyvino demokratijos modelių teorinės rekonstrukcijos bandymus. Geriausias šios tendencijos patvirtinimas – D.Held korektyvos jo paties ankstesniuose demokratijos modelių tyrimuose, papildant juos skyriumi apie respublikonizmą [6, p.54-90].

2. Pilietiškumo diskurso korektyvos

Pilietinės visuomenės ir demokratijos sąveikos interpretavimams papildomų atspalvių suteikia ir pilietiškumo diskurso specifikos išvalgos. Pilietiškumo komponentas užprogramuotas pačioje pilietinės visuomenės idėjoje. Tai visuomenę sudarančių piliečių kokybinių charakteristikų kompleksas. Visose be išimties demokratijos teorijose akcentuojama piliečių vertybinių nuostatų, jų „pilietinių dorybių“ svarba demokratinio režimo patvarumui. Kaip pilietiškumo požymiai nurodomos šios piliečių charakteristikos: pasirengimas dalyvauti kolektyviniuose veiksmuose; „moralumas“ arba susivaržymas siekiant grupinių interesų; „socialumas“ kaip pasitenkinimas bendraujant su lygiais; pasitikėjimas grupės vadovybe ir lygiais; tam tikras „altruizmas“ visuomenės atžvilgiu; pasirengimas atsisakyti asmeninio pobūdžio pranašumų arba „klientelizmo“ pagundų atmetimas; savo jėgos pojūtis; pakankamų organizacinių įgūdžių turėjimas [20, p.26]. Pilietinė visuomenė yra arena, kurioje tarpininkaujant ir bendraujant galimas skirtingų interesų suderinimas. Pilietiškumas gali būti suprastas kaip piliečių elgesio *etosas*, kaip būtina realios demokratijos sąlyga. Tai ypač aktualu liberaliajai demokratijai, nes dėl pliuralistinės prigimties joje ryškiau pastebima interesų disharmonija [7, p.41-42].

Pilietinės visuomenės ir pilietiškumo diskursų skirtumai yra atgarsis senojo ginčo tarp liberalios ir respublikoniškos demokratijos tradicijų. Respublikoniškoje tradicijoje pilietinės visuomenės saviorganizacijos problema yra pagrindinė, o politinis dalyvavimas ir komunikavimas sudaro pilietybės pagrindą. Joje ryškus bendruomeninis-etinis pradai, o liberalioje tradicijoje išsikristalizavo individualistinis-instrumentinis piliečio vaidmens supratimas. Šioje tradicijoje demokratija pirmiausiai suprantama kaip valdymas, įgyvendinantis piliečių preferencijas, o pats dalyvavimas valdyme nėra toks svarbus.

Pilietiškumo diskursui priskirtina R. Putnamo socialinio kapitalo teorija. Skirtingus savivaldos reformos rezultatus Šiaurės ir Pietų Italijoje R.Putnamas pateikė kaip įrodymą, kad pilietiškesniuose regionuose demokratija yra veiksmingesnė nei

mažiau pilietiškuose regionuose. „Pilietinės tradicijos padeda paaiškinti, kodėl Šiaurė sugebėjo atsakyti į XIX ir XX a. iššūkius ir suteiktas progas daug veiksmingiau nei Pietūs“ [13, p.209]. Skiriamieji pilietinės bendruomenės bruožai – tarpusavio pasitikėjimas, gerai išplėtotas pilietinės pareigos jausmas, socialinis gebėjimas bendradarbiauti bendrų interesų labui. Bendrasis savitarpiskumas kuria socialinį kapitalą ir palaiko bendradarbiavimą. Kuo tankesnis tarpusavio sąveikų tinklas, tuo labiau tikėtinas piliečių bendradarbiavimas bendram labui. Intensyvus, horizontalus bendradarbiavimas yra pagrindinis būdas didinti socialinį kapitalą arba pasitikėjimą. Kur piliečiai dalyvauja bendruomenės reikaluose ir balsuoja dėl viešųjų problemų, o ne už globėjus, ten lyderiams ir piliečiams būdingi tikėjimas demokratija ir viską persismelkianti panieka hierarchiniam valdžios modeliui [13, p.138-139]. Politiniam stabilumui, valdymo veiksmingumui ir net ekonominei pažangai socialinis kapitalas gali būti netgi svarbesnis už fizinį ar žmoniškąjį kapitalą. Daugelyje buvusių komunistinių visuomenių pilietinės tradicijos buvo silpnos dar iki komunizmo, o totalitarinis valdymas pakenkė net ir tiems ribotiems socialinio kapitalo ištekliams [13, p.241].

Socialinio kapitalo kaip veiksmingos pilietinės visuomenės indikatorius teorija inspiravo diskusiją dėl „respublikoniškų“ arba „pilietinių dorybių“ poveikio moderniajai demokratijai. Skirtingų pilietinės visuomenės versijų šalininkai pažymi, kad XX ir XXI amžių sandūroje asociacijų gyvenimo apmirimą nulėmė dvi patologijos: atomistinis individualizmas ir izoliuojantis totalitarizmas. Tačiau daug svarbesnis klausimas – kokio *tipo* pilietinė visuomenė skatina demokratiją. Pasirinkti tenka ne tarp dalyvavimo ir izoliavimosi, bet tarp skirtingų dalyvavimo tipų. Pasak S.Chambers ir J.Kopstein, būtina skirti partikuliarinį ir demokratinį pilietiskumus. Partikuliarinis taip pat apima visas su dalyvavimu susijusias gėrybes (pasitikėjimas, pasiaukojimas, geranoriškumas), bet jomis naudojasi tik atskiros grupės nariai, o už grupės ribų esantieji vertinami priešišškai. Tuo tarpu demokratinis pilietiskumas išplečia dalyvavimo įgytų gėrybių taikymą visiems piliečiams nepriklausomai nuo jų narystės grupėje. Aukšto lygio asociacinis dalyvavimas po 1918 m. koreliavo su parama Musoliniui. Naujos pilietinės visuomenės Rusijoje ir Rytų Europoje yra gera prieglauda įvairioms nedemokratinėms vertybės puoselėjančioms organizacijoms. Santykinis pilietinės visuomenės silpnumas gelbsti šias šalis nuo antiliberalių sukrėtimų, nes apsunkina antiliberalių jėgų organizavimąsi į platesnio masto socialinius judėjimus [2, p.842-843].

R.Putnamo oponentai atkreipė dėmesį į tai, kad socialinio kapitalo investavimas gali būti ne visai demokratiškas. „Blogas“ dalyvavimas silpnina liberaliąją demokratiją. Toks dalyvavimas byloja apie blogą (sugedusią) pilietinę visuomenę (*bad civil society*). „Bloga“ pilietinė visuomenė egzistuoja ir JAV, kur yra daugybė neliberalių ir antidemokratinų vertybių gynėjų. Nors jie nepajėgia destabilizuoti valstybės, bet prisideda prie užmaskuotos vertybių erozijos ir daro liberaliąją demokratiją pažeidžiamą. Įvairios neapykantą ir fanatizmą skatinančių grupių idėjos „infekuoja“ pagrindinę politikos kryptį, mažina piliečių geranoriškumo išteklius, kurie yra būtini normaliai demokratijai. Pilietinėje visuomenėje aptinkamos skirtingos gėrybės gali reikšti, kad pilietinė visuomenė yra savotiškai neutrali jos skatinamos politinės santvarkos tipui. Ji nesuderinama tik su totalitarizmu. Tarpukario VRE šalių, Šaltojo karo metų Lotynų Amerikos patirtis leidžia teigti, kad pilietinė visuomenė gerai sugyvena su autoritariniais režimais. Skurdžių materialinių išteklių visuomenėje R.Putnamo socialinio kapitalo kūrimo strategija gali redukuoti į mažų, izoliuotų liberalizmo ir tolerancijos salelių atsiradimą [2, p.856-860]. Efektyvi viešoji politika sprendžiant socialinio teisingumo problemą gali užkirsti kelią partikuliariniam pilietiskumui, nepatenkintųjų gravitavimui antidemokratinėms grupių link. Ir priešingai, neefektyvi viešoji politika, kai socialinės ir ekonominės problemos nesprendžiamos, diskredituoja demokratinį pilietiskumą puoselėjančių „gerų“ grupių rėmimo politiką.

L.Siedentop iš pilietiskumo ir pilietinės visuomenės diskursų netapatumo kildina šiuolaikinės demokratijos dilemą. Tarp šių diskursų atsirado trintis, nes jie įkūnijo skirtingas lygybės prielaidas. Pilietiskumo diskursas buvo „demokratinio valdymo nedemokratinėje visuomenėje“ išraiška. Ikiindividualinėje socialinėje ir intelektualinėje aplinkoje susiformavusiame pilietiskumo diskurse dominavo „pilietinės dorybės“, patriotizmo motyvai. Piliečiai yra lygūs, bet jie viešpatauja visuomenėje, kurią sudaro žemesni už juos. Savo karingumu, reikalavimų totalumu ir visuomeninio gyvenimo griežtumu šis diskursas gali atbaidyti būsimus piliečius ir paskatinti juos atmesti aktyvų pilietiskumą dėl ne tokio reiklaus į vartotoją orientuoto demokratijos modelio [15, p.64-68].

Pilietinės visuomenės diskursas plėtojamas „demokratinio valdymo demokratinėje visuomenėje su nykstančiu pilietiskumu“ kontekste. Jis prasideda ne nuo grupės, o nuo individo, yra grindžiamas moralinės arba prigimtinės lygybės prielaida, pabrėžia pagrindines žmogaus teises ir moraliai

nesumenkina asmeninių tikslų siekimo, kaip tai daro pilietiškumo diskursas [15, p. 69-71].

Šiuolaikinės demokratijos dilema iškyla ieškant būdų, kaip sutaikyti aktyvų pilietiškumą su pilietine visuomene. Iš pilietiškumo diskurso kylantis individų troškimas „gauti dalį valdžios“ konfliktuoja su pilietinės visuomenės diskurso suformuotu noru, „kad mus paliktų ramybėje“. Siūlomi du dilemos įveikimo būdai. Pirmasis siūlo bendruomenės modelius, bet jie dažnai kelia pavojų piliečių lygybei, individo autonomijai. Pačiam autoriui priimtinas kitas, liberalus aktyvaus pilietiškumo ir pilietinės visuomenės sutaikymo būdas – pasitelkti siauresnę pilietiškumo sąvoką, nereikalaujančią visiško individo susilieimo su grupe. Šiuolaikinio, siauresniojo pilietiškumo subjektas bus ne senovės didvyris, o paprastas žmogus, norintis vykdyti savo pareigas komiteto susirinkimuose ir kartu nekantraujantis kuo greičiau grįžti namo [15, p.74-77].

JAV politologas R.Dahl antrina L.Siedentop išvadai, kad aktyvus pilietiškumas šiuolaikinėse visuomenėse yra problemiškas dalykas. Šiuolaikinės bendruomenės neleidžia išpuoselėti pilietinių dorybių nei kognityviniame, nei emociniame lygmenyse. Klasikinio respublikoniško modelio reikalavimai moderniųjų demokratijų piliečiams nepriimtini, nes respublikonizmas į pilietį žiūri kaip tik į vieno politinio junginio narį. Piliečių bendruomenė jau nebėra vienas kitą pažįstančių žmonių grupė. Nauja bendruomenė susideda iš abstrakčių pogrupių (klasių, nacijų, etninių grupių, valstybių) Kaip pilietis gali įvertinti tokias abstrakčias struktūras sudarančių narių interesus? „Bendrojo intereso“ supratimas mūsų dienomis priklauso nuo abstrakčių išvedžiojimų ir prielaidų, o ne nuo asmeninio patyrimo. Pilietinių dorybių suvokimas iš piliečio reikalauja laikytis griežto elgesio taisyklių ir socialinių normų, kurios numano susitapatinimą ir supratingumą. Tai pasiekama per meilę, draugystę, prisirišimą, gerą kaimynystę. Susitapatinimas – sugebėjimas atsidurti kito situacijoje, pažvelgti į pasaulį kito akimis. Išpuoselėtas susitapatinimas padeda žmogui įveikti egoizmą, t.y. jo pilietinės dorybės tampa stipresnėmis už asmeninių interesų suvokimą. Panašūs jausmai gali atsiskleisti tik palyginti mažose bendruomenėse, pasižyminčiose jos narių žmoniškaisiais ryšiais [21, p.5-7]. Laikantis šiuolaikinio, siauresnio požiūrio, labiau tenkinamas mūsų individualizmas, pripažįstama, kad kiekvienas pilietis turi veikti vadovaudamasis savo interesais. R.Dahl ginamas liberalus pilietiškumas siejamas su piliečių kompetencijos problemos sprendimu.

Pilietiškumo diskurso apraiškos pastebimos pradiniam pokomunistinės transformacijos etape VRE šalyse. Disidentiniuose sąjūdžiuose pilietinės visuomenės sąvoka pirmiausia vartota propanandiniais tikslais. Todėl ji buvo neaiškiai apibrėžta, tačiau tai leido aplink šį idealą vienytis skirtingų ideologinių pakraipų opozicionieriams. Pilietinė visuomenė buvo apibūdinama kaip atsvara nedemokratinei valstybei. Opozicija buvo išreiškiama per antinomijas: tiesa – melas; nepriklausomas mąstymas – oficialioji ideologija; pilietinė drąsa – baimė; savanoriškas bendradarbiavimas – prievarta; lygiųjų solidarumas – hierarchinė priklausomybė; pliuralizmas – unifikavimas ir t.t. Anot lenkų mokslininko E.Šackij, bendras visų šių opozicijų principas aiškus – laisvų ir moraliai sąmoningų subjektų bendruomenė sukyta prieš Leviataną (totalitarinę, autoritarinę valstybę) [19, p.73-82].

Pilietiškumo diskurso išsigalėjimas VRE (ir Lietuvoje) komplikavo pilietinės visuomenės ir liberalios demokratijos kūrimo perspektyvas ne tik pradiniam pokomunistinės transformacijos etape. Kai kurių Vakarų mokslininkų įsitikinimu, kaip ideologinė konstrukcija ir naujos moralinės bei visuomeninės tvarkos kūrimo projektas pilietinė visuomenė pasmerkta nesėkmei, kadangi ignoruojami amerikietiški šio pilietiškumo modelio aspektai. Šis modelis ikūnija etinį visuomenės reprezentavimą, moralinį jausmą, siejantį autonomiškus individus. JAV egzistavo ypatingos pilietiškumo ir dalyvavimo viešajame gyvenime sampratos, kurios iš esmės buvo ideologinės. Jos rėmėsi ištikimybe tam tikriems principams bei įsitikinimams, ideologinei *ecumene* ir todėl pripažino galimybę suvisuotinti pilietiškumą tokiu mastu, koku tai nebuvo daroma kitose moderniose nacionalinėse valstybėse [16, p.139-141].

Liberaliajai tradicijai oponuojančių teoretikų požiūriu, šiuolaikinės demokratijos dilemą galima įveikti, pasitelkus dalyvaujančios bendradarbiavimo demokratijos modelį. Jame pasisakoma už galimybę visiems piliečiams tiesiogiai daryti įtaką politinių sprendimų priėmimui, formuluojamas piliečių gebėjimo naudotis turima galimybe motyvas [8, p.92-93]. Tokia galimybė gali atsirasti tik „dalyvaujančioje visuomenėje“, skatinančioje politinės veiklos efektyvumo jausmą, puoselėjančioje rūpinimąsi kolektyvinėmis problemomis ir padedančioje formuoti sąmoningus piliečius, galinčius nuolatos domėtis valdymo procesu [6, p.311]. Dalyvaujančios demokratijos perspektyvoje šiuolaikinės demokratijos dilemos sprendimas suprantamas kaip liberalizmo (pilietinės visuomenės) ydų ištaisyimas, papildant ir praturtinant šiuolaikines visuomenes atgaivintomis respublikonizmo vertybėmis.

Apibendrinant diskusiją dėl pilietiškumo raidos modernioje demokratijoje, galima pažymėti, kad tiek liberali, tiek respublikoniškoji demokratijos tradicijos savo pozicijoms pagrįsti vartoja gana svarius argumentus. Pokomunistinės transformacijos ir senųjų stabilių demokratinių valstybių praktika patvirtina pilietiškumo ir pilietinės visuomenės diskursų subalansavimo svarbą. Pilietinė visuomenė be demokratinio pilietiškumo tik pagilina politinio gyvenimo fragmentaciją, o pilietiškumas be pilietinės visuomenės stumia valstybes į nede-mokratinę akligatvį.

Išvados

XX a. pabaigos demokratizacija Vidurio ir Rytų Europoje suteikė naujų impulsų revizuoti vakarietiškus demokratijos modelius. Išryškėjo vienusišką optimistinio pilietinės visuomenės ir demokratijos santykio aiškinimo ribotumas, pilietiškumo ir pilietinės visuomenės diskursų netapatumas. Pilietinė visuomenė gali reikšti daugybę dalykų daugeliui žmonių ir įgauti daugybę pavidalų daugelyje kultūrų. Todėl demokratijos kokybei lemiamą reikšmę įgauna pasirinktas politinis kursas į konkretų pilietinės visuomenės tipą.

L.Siedentop pilietiškumo ir pilietinės visuomenės diskursuose išvėlta trintis suteikia galimybę naujai conceptualizuoti modernios demokratijos dilemą. Joje šalia laisvės ir lygybės takoskyros aktualizuojama respublikonizmo ir liberalizmo vertybių subalansavimo problema. Šiuolaikinės demokratijos dilemos sprendimą galime apibūdinti kaip dviejų skirtingų, net priešingų, politinio mąstymo tradicijų – respublikoniško (pilietinės dorybės) ir liberalaus (pilietinio visuomeniškumo) pilietiškumų – kovą dėl šiuolaikinės demokratijos turinio, skirtingų pilietinio solidarumo modelių ir skirtingų etosų susidūrimą dėl galimybės daryti įtaką konkrečiam demokratijos pavidalui.

Siauresnės, liberalaus pilietiškumo, sampratos įsivertinimą VRE šalyse komplikuoja liberalios individualistinės tradicijos silpnumas ir pilietiškumo diskurso persvara prieš pilietinės visuomenės diskursą. Siekiant autentiškos ir modernios demokratijos adekvataus atspindėjimo Lietuvos socialinių mokslų atstovams iškyla uždavinys visapusiškai įvertinti pilietiškumo ir pilietinės visuomenės diskursų sklaidos ypatumus, Lietuvos politinėje mintyje. Sėkmingas šio uždavinio sprendimas padėtų atsikratyti „neįsivaertiškumo komplekso“ (nekritiško požiūrio į vakarietiškus pilietinės visuomenės modelius), metodologiškai paįvairintų pilietinės visuomenės sąvokos rekonstrukciją, sustiprintų jos analitinį potencialą.

Literatūra

1. Baker G. Civil Society and Democracy: The Gap Between Theory and Possibility. *Politics*, 1998, Vol.18. No 2, 81-87.
2. Chambers S., Kopstein J. Bad Civil Society. *Political Theory*. December 2001, Vol.29, No 6, 837-875.
3. Diamond L. *Civil Society and the Development of Democracy*. Estudio/Working Paper. 1997/101. June 1997.
4. Edwards B., Foley M. W. Civil Society and Social Capital Beyond Putnam. *American Behavioural Scientist*. September 1998, Vol. 42, No 1, 124-139.
5. Encarnasion O. G. Tocqueville's Missionaries: Civil Society and the Promotion of Democracy *World Policy Journal*. Spring 2000, Vol.17, No 1, 9-18.
6. Held D. *Demokratijos modeliai*. Vilnius: Eugrimas, 2002.
7. Howard M. M. The Weakness of Postcommunist Civil Society. *Journal of Democracy*. January 2002, Vol.13, No 1, 157-169.
8. Laurėnas V. *Normalios politikos genezės atvejai: Lietuvos politinės sociologijos studija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2001.
9. Laurėnas V. Pilietinės visuomenės dilemos Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. 2003, Nr. 1, 48-59.
10. Matonytė I. Pilietinės visuomenės tyrimo teorinės perspektyvos. *Viešojo politika ir administravimas*. 2003, Nr.5, 39-47.
11. Pietrzyk D. I. Democracy or Civil Society. *Politics*. 2003, Vol.23, No 1, 38-45.
12. Poviliūnas A. Pilietinė visuomenė. *Žmogaus socialinė raida*. Vilnius: Homo Liber, 2001, 43-59.
13. Putnam R. D. *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius: Margi raštai, 2001.
14. Raipa A. Viešasis administravimas ir piliečių dalyvavimas demokratiname valdyme. Kn. A.Raipa (Red.). *Viešasis administravimas*. Kaunas: Technologija, 1999, 333-351.
15. Siedentop L. *Europos demokratija*. Vilnius: Vaga, 2003.
16. Seligman A. B. *Pilietinės visuomenės idėja*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
17. Šaulauskas M. P. Socialinė atskirtis ir pilietinė visuomenė. Kn. *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*. Vilnius: Garnelis, 2000, 37-51.
18. Tismaneanu V. *Išsivadavimo fantazijos: pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*. Vilnius: Mintis, 2003.
19. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество. *Полис*. 1997, No 5, 68-87; No 6, 16-33.
20. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии.. *Полис*. 1996, No 5, 16-27.
21. Даль Р. А. Проблемы гражданской компетентности. <http://www.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-3.htm>.

Discourses of Civil Society and Civility in the Reflection of Modern Democracy

Summary

The article deals with the contradictory effect of civil society and civility discourses for the theory of modern democracy. The author concentrates on observed two main theoretical approaches towards the role and position of civil society in new democracies. Following the cautious optimism of “neotocquevillians” the transition from undemocratic regime to the democracy was influenced of universal and global spread of democracy. In the transitional period civil society comes into play as the guarantee for consolidating democracy. Scientists skeptics don’t share this view and not consider civil society as the panacea building democracy.

Civility can be described as an ethos of citizens conduct, necessary condition for real democracy. Social capital theory inspired discussion on the influence of “republican virtues” upon the modern democracy. However, the more important question is what type of civil society promotes democracy.

The manifestations of civility discourse complicated the creation of liberal democracy at the initial stage of postcommunist transformations in East and Central European countries. Seeking more authentic reflection of modern democracy in their own country Lithuanian social scientists should: 1) discard all the uncritical approaches to the Western models of civil society; 2) propose the original decision while trying to solve the dilemma of modern democracy, because the one suggested by L. Siedentop is hardly applicable for societies which lack the liberal hinge.